

TANULMÁNYOK

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

A MAGYAR HONFOGLALÁS ÚTIRÁNYÁNAK HAGYOMÁNYA ELBESZÉLŐ FORRÁSAINKBAN

A magyar történeti szakirodalomban a magyar honfoglalás leírásában – s itt nem az úgynevezett kettős honfoglalás elméletére gondolunk – szembeszökő bizonytalanság fedezhető fel. Ez mindenekelőtt a kisszámú elbeszélő forrás ellentétes adatainak, hagyománytöredékeinek következménye, s különösen annak, hogy a legrészletesebb és legjobban datálható forrásunk éppen Anonymus Gestája, amely az utóbbi századokban forráskritikai hitelét illetően vált a szakmai kritika céltáblájává. Röviden összefoglalva: a honfoglaló magyarok útvonalául szolgáló vereckei (ungvári), illetve erdélyi átkelésről tudósító források értékéről és megítéléséről van szó. Jelen dolgozatunkban – s ezt hangsúlyozzuk – *nem a honfoglalásról általában* esik szó, hanem *csak az arra vonatkozó hazai írásos hagyománnyal* foglalkozunk. Célunk nem más, mint a magyarországi krónikák honfoglalás-képének áttekintése az útírány szempontjából.

1. Szakirodalmi áttekintés

A bevezető fejezetben nem törekszünk minden hozzáférhető monográfia és tanulmány megemlézésére, hiszen ez a téma jellege miatt nem volna lehetséges. Inkább néhány jellemző példán, állásfoglaláson keresztül szeretnénk megmutatni, hogy a témára vonatkozó középkori elbeszélő forrásaink miként tükröződnek az utóbbi száz év történeti szakmunkáiban.

A millenniumi „A magyar nemzet története” című műben (1895) Marczali Henrik az Anonymusban szereplő Verecke-útvonalat határozottan elvetette, azt későbbi hagyománynak tartva¹: „Régi szerkesztésében a monda csak arról tud, hogy a magyarok Erdély felől jöttek. Az, hogy a Hung vize felől is jöttek, világosan későbbi hozzátétel, a midőn már tudakosan meg akarták magyarázni a hungár nevet.”

A vereckei hagyományt képviselő első tekintélyes tudós Pauler Gyula volt, aki ezt a felfogást érvényesítette „A magyar nemzet története Szent Istvánig” (1900) című nagy szintézisében². Egyértelműen és félreérthetetlenül fogalmazott: „A 895. év végén szállott le a magyar nemzet Árpád vezérlete alatt a vereckei szoroson át a Felső Tiszahátra, Munkács, Ungvár vidékére.” Természetesen ennek az volt a feltétele, hogy Anonymus leírását hitelesnek fogadja el, s filológiai alapon is igazoltnak lássa, hogy a többi krónikába csak később szüremkedett be az erdélyi honfoglalás hagyománya. A részletes elemzést a Századok 1880. évi évfolyamában

1 A magyar nemzet története. (Szerk.: Szilágyi Sándor) I. k., Bp., 1895. 100. o. (Megjegyzem, hogy Marczali a Sambucus-kódexet még teljes egészében Kézai művének tudja.)

2 Pauler Gyula: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp., 1900. 34. o. A jegyzetekben még tovább megy: „A honfoglalás legáltalánosabb vonásait, kivéve Erdélyt s a Vág mellékét illetőleg, Anonymus nyomán adom, mert katonailag véve, mint Rónai Horváth Jenő Magyar Hadi Krónika 12. o. mondja, annak így kellett történni.” Hasonlóan ír Pauler Anonymus-jegyzeteiben is: A magyar honfoglalás kútfői. Bp., 1900. 410. o.

végezte el, úgy vélvén, hogy a délebbre helyezett bevonulás csak a Siebenbürgen – 7 magyar törzs – szójáték hatására született meg. Anonymus melletti érvnek tekintette azt is, hogy Zemplén, Borsova, Szabolcs, Borsod, Újvár, Szolnok már korai történetünkben is lakottak voltak. „A vaskapútól kezdve idáig sehol sem oly keskeny a Kárpát-hegyláncz, sehol sem juthatni oly hamar a magyar rónaságra, mint a vereczkei szoroson, melynek a déli végén Munkácsot, és Beregh megyét találjuk. Ezen az úton ment haza – mint fentebb láttuk (ti. 1352-ben) – Nagy-Lajos, ezen az úton jött be Bathu kán, ezen az úton jöttek be – természetesen – a magyarok is, mit Anonymusnak, sőt Nestornak elbeszélése is megerősít, ki a magyar hegyek alatt nem érthette az erdélyi keleti, vagy déli Kárpáthokat, ha nem az északiakat, melyeken át vezetett még a XIII. században is a porta Russiae Oroszországba.” Majd megkérdőjelezi a krónikák állítását Erdélyről s úgy véli, hogy „az Erdély felől való bevándorlásnak hite fokozatosan fejlődik” ki. Végül megrovóan utal arra, hogy a külföldi szakirodalomban is előfordult a magyarok erdélyi irányból való honfoglalásának említése.³

Domanovszky Sándor Kézai Simonról írott alapvető tanulmányában (1906) Julianus utazásával kapcsolatban említi meg a problémát. Úgy látja, hogy mivel a szerzetesek nem Ungvár irányába indultak el, hanem Erdély megkerülésével a Fekete-tenger partjai felé, az útbaigazító forrásban is Erdélynek, s nem Vereckének kellett szerepelnie. Végül véleménye szerint Anonymus az „*ultra silvam Hovos*” fordulatában maga is elárulja, hogy tudott az erdélyi hagyományról. Azonban itt Anonymus forrásán változtatott, „így terjedhetett el azután az a nézet, hogy a magyarok a vereczkei szoroson jöttek be, s ezzel együtt a Hung-Hungari etymologia is. Valószínű az is, hogy IV. László idejében a monda már annyira el volt terjedve, hogy Kézainak is számolni kellett vele s így vette be a krónikájába.”⁴

Hóman Bálint írásaiban változás figyelhető meg, nála már megjelenik a ma is általában elfogadott többirányú – Verecke, Erdély – honfoglalás-értelmezés. A források ellentmondását a „Szent László-kori Gesta Ungarorum” c. munkájában (1925) a következőképpen oldotta fel⁵: „A királyi család hagyománya az ungi bejövétel emlékét őrizte meg, a dunántúli nemzetségek, élükön a Vérbulcsú nemzetséggel az erdélyi fásasztó bejövetelét. . . Anonymus nem értette, hogy az ő képzelete szerint új hazájuk meghódítására diadalmenetben vonuló magyarok miért jöttek volna kétfelől. A tőle használt tiszavidéki hagyomány sem tudott erről. Ezért az erdélyi út leírását mellőzte, de elárulta magát, hogy tudott róla. Elárulta pedig nemcsak az említett mondatban (ti. „*ultra silvam Hovos*”), hanem azzal is, hogy a déli törzsek vezetőit – Bulcsut, Bogátot, Botondot, Kulpunt – csak a Maros-torkolatnál kezdi szerepeltetni s ugyane vidékre teszi a székelyek csatlakozását. Ez elbeszélésben önkénytelenül megőrizte a kétfelől jövő törzsek marosvidéki összetalálkozásának emlékét.” Ezt a véleményt ismétli meg a Magyar történetben írott fejezetben is (1928).⁶

3 Lebedia, Etelköz, Millenarium. I. r. = *Századok* (14) 1880. 10–21. o. Idézetek: 17. és 19. o. Itt külföldi szerzőket is említ, így R. Roestert (Románische Studien, Leipzig, 1871. 161–162. o.), aki a bolgárok és besenyők elől menekülő magyarok útirányának a Vaskaput és Havasalföldet adja meg. Pauler ítélete szerint: „ha nem is kohol, de magáévá tesz egy egész regényt.” Uo. 20. o.

4 Domanovszky Sándor: Kézai Simon mester krónikája. Bp., 1906. 82. o. Jelen dolgozatunkban az „*ultra silvam Hovos*” használatának nem tulajdonítunk ekkora jelentőséget. Az erdélyi hagyományról persze Anonymusnak is tudnia kellett. Ugyanakkor filológiai alapon cáfolja Paulernek a nézetét, miszerint az Erdély-hagyomány lenne a másodlagos. Uo. 77–78. o. és 84–85. o.

5 Hóman Bálint: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói. Bp., 1925. 86. o. Hóman a problémát csak látszólagosnak tartja, mert nem ismeri el az Erdély hagyományosságát valló filológiai érveket (Domanovszky) s feltételezi, hogy a XI. századi ősforrás két irányból vezette be a magyarokat, hiszen e két irányról, rejtve, Anonymus és Kézai is tud.

6 Hóman Bálint – Székfű Gyula: Magyar történet. I. k. Bp., 1941. 118. o. Ezzel egyezően korábban: A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. Bp., 1923. (A magyar nyelvtudomány kézikönyve. I/7.) 34–35. o.

A honfoglalás kutatástörténetében nagy jelentőségű volt Györffy György 1948-ban Krónikáink és a magyar őstörténet címmel⁷ közzétett műve. Művében az elbeszélő forrásainkra vonatkozó fontos megállapítások sorával találkozunk, amiket sajnos csak kevésbé hasznosítanak az utóbbi évtizedekben. Megállapítja, hogy Kézai és a bővebb krónikák eltérő módon adják elő a honfoglalás történetét: Kézai csak a hungi beköltözésről, a krónikák emellett az erdélyi beköltözésről is tudnak. Értékelése szerint: „kétségbevonhatatlannak tartom Dománovszky véleményét, amely szerint a 13. századi szerkesztés eredetibb szövegét az erdélyi bejövettel valló bővebb krónikák őrizték meg... A bővebb szövegű krónikák erdélyi-bejövettel elbeszélése a vele szervesen összefüggő fehérlő mondával együtt kétségtelenül benne volt a 11. századi Gestában... Anonymus honfoglalásleírásának azonban az erdélyi bejövettel nem felelt meg, ... a Hung melletti beköltözés ezért fontos számára.”⁸ Majd a szerző felismeri, hogy Anonymus beköltözés-leírásának töredékei átkerülhettek a bővebb krónikákba, sőt ezt Kézai még alaposabban használja. „Megállapíthatjuk - zárja fejtegetéseit -, hogy a régi hagyományt fenntartó 11. századi Gesta csak erdélyi beköltözésről tudott... Ennek alapján bizonyosra vehető, hogy a menekülő magyarok jelentékeny része Erdélyen át jött Magyarországra.”⁹ Lényeges a következő megfigyelése is: „Tekintettel arra, hogy a régészeti leletek tanúsága szerint a magyarság más része a Vereckei hágón kelt át, valószínű, hogy Anonymus északkeleti bejövettel irányta a régi Gestától független hagyományra meg vissza.”¹⁰

A Magyarország történetét tárgyaló egyetemi tankönyvben (1957) Lederer Emma tartózkodóan megfogalmazott sorai háttérben is ezt a forrásértelmezési problémát találjuk¹¹: „Még a honfoglaló magyarság által követett út vonalát sem tudjuk meghatározni. A források egy része, de ásatási emlékek is az északkeleti, a vereckei hágón át történt bevonulás mellett szólnak, de ugyanakkor lehet érveket felsorakoztatni a Balkánról (az Al-Duna vonalán) való behatolásra is...”

Györffy György az 1970-es évekre alakította ki ma is képviselt és sokak által követett felfogását a magyar honfoglalásról, amit egy 1977-es tanulmánya alapján foglalunk össze.¹² Eszerint 894 őszén vagy 895 elején Árpád fejedelem a magyar törzsek lovassága élén a Vereckei-hágón és Ungváron át ereszkedett le az Alföldre, „aminek emlékét a magyar hagyomány, mint Árpád diadalmas honfoglalását őrizte meg. Ennek az emléke az a másik krónikás hagyomány is, amely arról tudat, hogy Árpád honfoglalásakor a többi vezéreket állítólag megelőzte... A Felső-Tisza vidéki nemzetségi hagyományokat közvetítő Anonymus nagyjából ennek a bevonulásnak az emlékét és bolgár-ellenes harcait őrizte meg...” Hangsúlyozza, hogy krónikáink

7 Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp., 1948.

8 Uo. 92. o.

9 Uo. 96. o.

10 Uo.

11 Elekcs Lajos-Lederer Emma-Szikely György: Magyarország története a korai és virágzó feudalizmus korszakában. Kézirat. Bp., 1957. 13. o.

12 Györffy György: Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. (Szerk.: Bartha Antal, Czegléd Károly, Róna-Tas András) Bp., 1977. 123-156. o. Idézett részlet: 129. o. Györffyt a kétszakaszos honfoglalás kidolgozásában saját és megalapozott forráskritikai eredményei vezették, elfogadva, hogy a 895. évi bejövettel Erdélybe vezetett, miután a Havasalföldön át menekülőket oldalba kapta Simeon cár serege. I. h. 130. o. Árpád 894-95-ös hadrakelésének forrásaiul Konstantin császár feljegyzésére (a besenyő-bolgár támadáskor a magyar had nem tartózkodott otthon) ill. Regino adatára (pannon, avar pusztaságokat, morva karantánok, bolgárok végeit támadták) támaszkodott. Uo. 127., 129. o.

fenntartották az erdélyi menekülésszerű honfoglalás emlékét is, amely a bolgár-besenyő támadáshoz kapcsolható. Tehát a honfoglalásnak két fő szakaszát különbözteti meg, ami térben és időben is elválasztható. Gyakorlatilag ezt ismétli meg Györffy az új magyar történeti szintézis (1984) első kötetében is.¹³

Kristó Gyula hasonlóképpen alapvető és gondolatébresztő munkájában (1980) több ponton is módosítja Györffy elméletét, elsősorban azzal, hogy kétségbe vonja Árpád előredatált honfoglalását. A krónikás hagyomány ellentmondásait úgy próbálja feloldani, hogy a források Erdély-nevét azonosítja az északibb Vereckei-hágó vidékével is.¹⁴ „Az őseredeti Erdélyen tehát az Igson-erdő mögötti, attól keletre eső területek értendők, a későbbi Közép- és Belső-Szolnok, Kraszna, Kolozs, Doboka megyék területe, valamint Szatmár megye keleti része... Erdély ilyen értelmű fogalmából következik, hogy a menekülő magyarok elsősorban a Kárpá-

13 Györffy György: Honfoglalás és megtelepedés. In: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Bp., 1984. 1626. o.

14 Kristó Gyula: Levedi törzsszövetségétől Szent István államig. Bp., 1980. 168-200. o. Idézett részlet: 192. o. Amíg Györffy elsősorban a magyar krónikákra, addig Kristó Aventinusra alapozza felfogását: eszerint 892-3 körül Kurszán vezetésével a Kárpát-medencébe bejutott magyarok megvetették lábukat és hozzáláttak a morva fenntartóság visszaszorításához. Ám Kristó szerint Árpád serege éppen az Al-Duna vidékén harcol a bolgárok ellen s nem a Kárpát-medencébe készül bevonulni. A gondolatmenet lényeges pontja Erdély történeti kiterjedésének értelmezése. Erre l. még Kristó Gyula: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp., 1979. 100-107. o. Eredménye elgondolkodtató, ám a középkori magyar történeti hagyomány nem számolt azzal a lehetőséggel, hogy Erdély fogalmát, a honfoglalással kapcsolatban kitágítsa. Sőt, mint látni fogjuk, bonyolult egyeztetési kísérletekbe fogott. Az Erdély-probléma felvetése teljesen indokolt, mivel az „Erdőelve” kifejezés tág lehetőséget nyújt a magyarázatokra. Ezzel sajnos a középkori krónikásaink nem éltek, s az Erdőelve = történeti Erdély = Siebenbürgen azonosítással rövidre zárták az értelmezési lehetőségeket. Az esetleges délerdélyi, délvidéki útvonalat egy ottani bolgár jelenlét nem akadályozza meg, az már kétséges, hogy ez olyan jelentős lett volna, hogy Szt. Istvánnak haddal kellett volna ellene vonulnia („Keán”). Gyula és Keán problémája a hazai történetírás fogas kérdése. Itt csak annyiban reflektálunk rá, amennyiben Kristó Keán vezetése alatt feltételez egy dél-erdélyi hatalmi koncentrációt. Forrásaink rendkívül kis száma miatt mint lehetőséget el kell fogadnunk, ám lényegi ellenvetéseink is vannak. Keán neve a krónikakompozíció fejezeteiben (30., 66., 67.) többször előfordul, valamint Anonymusnál. Véleményünk szerint Keán bolgár voltát és szláv kapcsolatait a középkori irodalmunkban a Névtelen alapozta meg, esetleg régebbi, de ma már felderíthetetlen hagyomány nyomán. Meglehet, hogy Keán esetében is olyan képzéssel van dolgunk, mint Ménmarót esetében, Keán „nagy” jelzője is ezt látszik nyomagatni. Az említések közül kiemelnénk a krónikaszerkesztés 30. fejezetét, amely véleményünk szerint is nemzetiségi hagyományra mehet vissza. Egy általunk feltételezett megoldáshoz a 66. fejezet vezethet közelebb, mivel ebben jól észrevehetően keveredik két szöveghagyomány.

A 66. fejezet elején ugyanis Keánról, majd Zoltánról s végül – a legzavaróbb módon – Gyuláról esik szó. Az ellentmondás kiáltó: Keántól származik a szákmány, de azt Gyula szerezte meg korábban, gonoszul. A magyarázatot általában abban próbálták megtalálni, – így Kristó Gyula, Tóth Zoltán stb. –, hogy a Keán-hagyományt tekintették elsődlegesnek, s a Gyula említést a másoló bántó hibájának. Szerintünk pontosan fordított a helyzet. A 65. fejezetben megkezdett Gyula-történet a 66. végén fejeződik be, s nyilvánvalóan közben említést nyerhetett a fehérvári, talán a gyulafehérvári bazilika. Mályusz joggal sejt a kései betoldást végző, a székesfehérvári kincstárát jól ismerő interpolátor mögötti helyi egyházi személyt, akit ez az aprópó indíthatott arra, hogy a fehérvári egyház jogait belefoglalja a krónikába. Ezen a ponton vonjuk be megfigyeléseink körébe Leodvin bihari püspökkel kapcsolatos hitel érdemlő adatunkat, miszerint Fehérváron tudtak arról, hogy István királyunk a bolgár cár székhelyéről szákmányolt ereklyéket, valamint kiderül az is, hogy a fehérvári kincstár tárgyainak, ereklyéinek feliratait történeti feljegyzéseket is tartalmaztak. Ebből következhet: egy helyi egyházi személy számára adódott a lehetőség, hogy a kincseket ebből a hadjáratból származtassa. A stílus megoldásban segítségére volt Anonymus (vagy annak egy már elveszett forrása), akitől a Keán dux címe, bolgár és szláv kapcsolata származhat. A 66. és 67. fejezetekben találunk is közvetlen szövegátvételt Anonymustól („gentes loca naturali situ munitissima” – „et naturali situ locorum tutissimis” és egy-egy kifejezés átvétele). A rejtélyes Erdőelvi Zoltán beiktatására semmi ok nem lett volna, talán csak annyi, hogy kapcsolatot teremtsen a betoldás és a fejezet eredeti tartalma között. Zoltán neve lehet, hogy a hagyományban is megvolt, de lehet, hogy az interpolátor Anonymustól kölcsönözte. A Gyula-Keán és Zoltán közötti minden azonosítás kizárható, hiszen Keánnal a szöveg szerint végez István, Gyula pedig a fejezet végén keresztelkedik meg. Keánnak az obudai egyházalapítással kapcsolatos említéséről már régen bizonyította a szakirodalom, hogy kései, célzatos interpoláció. Magyarázatunkat nem gyengíti az sem, hogy – más hagyomány szerint – Gyula 1018 előtt elhagyta Magyarországot s így nehezen értelmezhető fehérvári keresztelkedése. Ugyanakkor fiáról – s ez ritkaság – egybehangzóan, de egymástól szemmel láthatóan függetlenül ír a krónikaszerkesztés és Anonymus: Kr. 81. és An. 24, 27. fejezetek. Végeredményében filológiai érvek nem támogatják Keán dél-erdélyi uralmát. A 66. fejezet betoldás jellegét már Pauler Gyula (A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I. k. 399. o.), Györffy Gy. (Krónikáink, 168-170. o.) és Mályusz Elemér (Az V. István kori Gesta, Bp., 1971. 50-51. o.) felismerték.

tok északkeleti hágóit vették igénybe...” 1986-ban megjelent Árpád-kori hadtörténetében is a Keleti Kárpátok hágóin való átkelésről ír az 895. évi események kapcsán, nem részletezve az Erdély-problémát.

A legújabb történeti szakirodalomban Erdélyi Istvánnak a népszerű történelem c. sorozatban megjelent könyve (1986) vesz tudomást az elbeszélő forrásoknak a honfoglalásra vonatkozó ellentmondó hagyományáról. Könyvének nem kis érdeme, hogy áttekinti a kérdés kutatástörténetét, s számol az eltérő útvonalak lehetőségével.¹⁵

Bóna István (1986) Erdély korai történetére vonatkozó munkájában ritka határozottsággal fogalmazza meg a honfoglalók Erdélyen át vezető útirányát.¹⁶ „Máshová mint Erdélybe nem menekülhettek a Bulgáriában megvert sereg maradványai sem... A magyar honfoglalás első állomása a ránk maradt legkorábbi magyar hagyomány és írásos forrás tanulsága szerint tehát Erdély volt. A honfoglalók további útja a Maros és a Sebes-Körös völgyén, s talán a Meszesi szoroson át kifelé vezetett az Alföld irányában.” A vereckei hagyományt Anonymus leleményének tartja.

Az áttekintés végén illendő megemlíteni Tóth Zoltán egy kéziratban maradt tanulmányát „A vereckei honfoglalás hagyománya” címmel, amelynek végső, de be nem fejezett megfogalmazása – a hivatkozások alapján – 1954 és 58 között készülhetett el, s jelen dolgozat létrejöttére is ösztönzőleg hatott.¹⁷ Tóth munkájában arra hoz fel bizonyítékokat, hogy az Anonymusnál szereplő Verecke-hagyomány másodlagos, későbbi az erdélyiéhez képest. Anonymus nézetének kialakulásához Tóth szerint két tényező járult hozzá: Julianus utazása és a magyarországi déli és északi helynévparók. „A julianusi őshaza fekvése megejtő bizonyíték volt a vereckei benyomulás valósága mellett. Anonymus nem is gondolhatott egyébre, mint hogy forrása (ti. az őskronika) földrajzi helyeinek északkeleti megismétlődései estek volt annak idején a honfoglalók útjába. Nem a Szerémség, hanem Zeremsu; nem Zimony hanem Zemplén. Ugyanígy a „mons Tarczal” s a Bodrog folyó a Fruska Gora és a dunamenti Bodrog tájéka helyett.”¹⁸

15 Erdélyi István: A magyar honfoglalás és előzményei. Bp., 1986. 85–87. o.

16 Bóna István: Dáciától Erdőlvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896). In: Erdély története. (Szerk.: Kőpeczi Béla) I. k. Bp., 1986. 200. o. Hasonlóképpen vélekedik Makkai László is, legutóbb: Politische Geschichte Siebenbürgens im 10. Jh. In: Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für A. T. Szabó-Zs. Jakó. I. München, 1987. 33–50. o., különösen 37–38. o.

17 Tóth Zoltán: A vereckei honfoglalás hagyománya. Kézirat. MTA Kézirattár, Ms 5031/1. Függelék betoldás 1–3. o.

Itt utalunk röviden *Boba, Imre* Anonymussal foglalkozó tanulmányaira, amelyek a névtelen szerző által rajzolt honfoglaláskori Magyarország-kép feltétlen hitelén alapulnak. Így: A Twofold Conquest of Hungary or „Secundus Ingressus”. = Ungarn Jahrbuch 12 (1982–83) 23–41. o., Transylvania and Hungary. From the Times of Álmos and Árpád to the Times of King Stephen. In: Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. i. m. 17–32. o., Dux Boemorum and the Sclavi Nitrienses in Anonymi Gesta Hungarorum. = Ural-Altische Jahrbücher 60 (1988) 13–25. o. stb.

18 Dolgozatunkban tudatosan kerültük a helynévparók kérdését, s egyértelműbb filológiai módszerrel próbáltunk közelebb kerülni a megoldáshoz.

2. A főbb elbeszélő források részletei

Krónikaszerkesztés, 23. fejezet:¹⁹

„Azután fellépett Polóniában egy bizonyos Szvatopluk [nevű] fejedelem, Marót fia [aki Bracta leigázása után a bulgárokon és messiánusokon uralkodott] és hasonlóképpen Pannóniában is uralkodni kezdett [a hunok kipusztulása után]. Az Erdőelve és a Hung folyó felől a magyarok először különféle ajándékokkal [csábították és követeik révén] kifürkészték, [hogy serege nem elég erős], különféle beszéddel megrészegítették – majd váratlan rajtaütéssel egész seregével együtt elpusztították Szvatoplukot a Tata melletti Bánhida környékén egy városban, amelynek maradványai a mai napig megmaradtak. Így kezdtek uralkodni Pannónia már említett népein, amelyeket Marót fia, uralmát kiterjesztve tovább gyarapított.”

[] A Képes Krónika-kéziratának többlete a Sambucus-kódex változatához képest

Kurzív: A Sambucus-kézirat többlete

Krónikaszerkesztés, 26. fejezet:²⁰

„Mert az Isten úgy akarta, hogy mihamarább menjenek le Hungariába. Azután három hónap alatt ereszkedtek le a hegyekből és megérkeztek Hungaria határára ti. Erdőelvére – a már említett népek akarata ellenére. Itt hét földvárat építettek, hogy abban őrizték feleségüket és holmijukat, és egy darabig itt maradtak. A teutonok attól a naptól kezdve ezért hívták ezt a részt Simburgnak, vagy is Hétvárnak.”

¹⁹ Itt jegyezzük meg, hogy a forrásoknak a Kárpát-medencébe való hun és magyar-bejövételre vonatkozó megjegyzéseit azonos értékűnek tekintjük, összhangban a történeti szakirodalommal. *Scriptores rerum Hungaricarum.* (Ed. Szentpétery Imre) Bp., 1937. (továbbiakban: SS) I. k. 281. o. A fordításokban felhasználjuk, de nem követtük mindenben Bellus Ibolya fordítását.

Képes Krónika.

Krónikaszerkesztés:

23. fejezet, Sambucus-kódex változata: „Surrexit post hec quidam princeps Zuatapollug Moroti filius in Pononia (!) cepit nichilominus et in Panonia dominari. Hunc quidem primo Hungaris de *Erdeelu et de flumine Ungli* (!) muneribus variis explorantes, *bractando* (!) diversis sermonibus, denique irruptione subita in quadam (!) oppido circa Pontem Bani iuxta Tatam, cuius opidi adhuc apparet interruptio, cum tota militia deleverunt et sic populus Pannonie memoratis, quos Moroti filius dilatando adauxerat, inceperunt dominari.”

Képes Krónika változata:

„Surrexit post hec quidam princeps Zuatapolug nomine Moroti filius in Polonia, qui Bracta subiugando Bulgaris Messianisque imperabat, incipiens similiter in Pannonia dominari post Hunorum exterminium. Hunc quidem Hungari de *Erdelw et de fluvio Hung* variis muneribus allectum et nunciis explorantes, considerata illius militia innumita, ipsum Zuatapolug irruptione subita in quadam (!) oppido circa Pontem Bani iuxta Tatam, cuius opidi adhuc apparet interruptio, cum tota militia peremerunt et sic populus Pannonie memoratis, quos Moroti filius dilatando adauxerat, inceperunt dominari.”

²⁰ SS. I. k. 286. o.: „Volebat enim Deus, ut citius descenderent in Hungariam. Exinden montes transcendunt/descenderunt per tres menses et deveniunt in confinium regni Hungariae, scilicet in *Erdelw* invitibus gentibus memoratis. Ibi que terreis castris septem preparatis pro uxoribus et rebus suis conservandis aliquamdiu permanserunt. Quapropter Teutonici partem illam ab illo die Simburg, id est septem castra vocaverunt.”

Anonymus 12. fejezet:²¹

„Akkor Halics vezére elrendelte, hogy kétezer nyilas és háromezer paraszt járjon előttük s a Havas-erdőn át a hungi határig utat készítsen nekik. Egyszersmind összes barmaikat meggrakatta élelemmel meg más szükségessel, s enni való szarvasmarhát szintén igen sokat adott ajándékba... S így a Havas erdőn áthaladva, a hungi részekre szálltak.”

Kézai krónikája, 23. fejezet:²²

„Végül fellépett egy bizonyos fejedelem Poloniában, Marót fia Szvatopluk, aki Bracta leigázása után a bulgárokon és messiánusokon uralkodott, a hunok kipusztulása után hasonlóképpen Pannóniában is uralkodni kezdett. Az Erdőelve és a Hung folyó felől a magyarok különféle ajándékokkal csábították és követeik révén kifürkészték, hogy serege nem elég erős – majd váratlan rajtaütéssel egész seregével együtt elpusztították Szvatoplukot a Bánhida melletti Rákos folyónál egy városban, amelynek maradványai a mai napig megmaradtak. Így kezdtek uralkodni Pannónia már említett népei felett.”

25. fejezet:²³

„... a hunok, vagyis a hungarusok újból Pannóniába indultak. Átkeltek a besenyők és a fehér kunok földjén, Kijev városán, majd a Hung nevű folyam mellett állapodtak meg, ahol várat építettek. A nyugati népek erről a folyóról nevezték el őket hungarusoknak. S miután ezt követően még hat várat is építettek, jó ideig azon a vidéken maradtak.”

27. fejezet:²⁴

„Így hát hadával együtt ez az Árpád hatolt át legelőször az orosz havasokon és elsőként vert tábort az Ung folyó mellett.”

8. fejezet:²⁵

„... kivonultak s átkeltek a besenyők és a fehér kunok földjén. Ezután Szuzdalt, Ruthéniát és a fekete kunok földjét támadták meg, s végül egészen a Tisza folyóig jutottak, noha az említett népek akarata ellenére.”

²¹ Uo. 50-51. o. A fordításban *Pais Dezst* követték. Anonymus gesta Hungarorum. Bp., 1975.: „Tunc dux Galicie duo milia sagittatorum et III-a milia rusticorum anteire precepit, qui eis per silvam Hovos viam prepararent usque ad confinium Hung, et omnia iumenta eorum victualibus et aliis necessariis oneravit et pecudes ad victum condonavit sine numero... Et sic venientes per silvam Hovos ad partes Hung descenderunt.”

²² SS. I. k. 163-164. o. A fordításban *Bollók Jánost* követték. A magyar középkor irodalma. Bp., 1984.: „Surrexit tandem Zvataplug filius Morot, princeps quidam in Polonia, qui Bracta subiugando Bulgaris Messianisque imperabat, incipiens similiter in Pannonia post Hunnorum exterminium dominari. Hunc quidem Hungari de fluvio Hung variis muneribus allectum et nunciis explorantes, considerata militia illius immuninita, ipsum Zvataplug irruptione subita prope fluvium Racus, iuxta Banhida, in quodam oppido, cuius interrupta adhuc eminent, cum tota militia peremerunt, et sic Pannonie populis qui superius sunt notati, inceperunt dominari.”

²³ Uo. 164-165. o.: „... Hunni sive Hungari denuo ingressi in Pannoniam transierunt per regna Bessorum, Alborum Comanorum et civitatem Kyo, et deinde in fluvio Hung vocato, ubi castrum fundavere, resederunt. A quo quidem fluvio Hungari a gentibus occidentis sunt vocati. Cumque et alia VI castra post hunc fundavissent, aliquandiu in illis partibus permansere.”

²⁴ Uo. 165. o.: „Hic igitur Arpad cum gente sua Ruthenorum Alpes prior perforavit et in fluvio Ung primus fixit sua castra...”

²⁵ Uo. 148. o.: „(ti. Hunni) ...egredientes Bessorum et Comanorum Alborum terras transirent. Deinde Sosdaliam, Rutheniam et Nigrorum Comanorum terras ingressi tandem usque Tize fluvium salvis rebus, invitis gentibus prefatis pervenerunt.”

3. A forrásokról

A latinul és magyar fordításban közölt forrásrészletek alkotják a honfoglalás irányára vonatkozó hazai elbeszélő források gerincét. Bár bizonyos, hogy a XIV. századi krónikakompozíció egyes részei hasznosították Anonymust,²⁶ a krónikakompozíció 26. fejezete és Anonymus a honfoglalás kérdésében szöges ellentétben áll egymással. A krónikaszerkesztés csak Erdélyt említi, Anonymus csak Ungot. Tekintettel arra, hogy egyik állítás mellé sem tudunk korábbi szövegváltozatokat felsorakoztatni, e két megfogalmazást tekinthetjük alapvető forrásnak.

A többi forráshelyben (a krónikaszerkesztés 23. fejezete és Kézai) mind felfedezhető az egyeztető törekvés valamiféle jele, így azok már feltételezik a két, egymásnak ellentmondó hagyomány ismeretét. (Már itt meg kell jegyeznünk, hogy szövegtörténeti áttekintésünk, mint a krónikákkal foglalkozó tanulmányok általában, a *Scriptores rerum Hungaricarum* 1937-ben megjelent megbízható szövegkiadásának köszönheti a legtöbbet. Ez, a legkiválóbbaktól eltekintve, az 1937 előtti történeti szakirodalmat igen hátrányosan és kedvezőtlenül érintette, s esetleges tévedéseik is jórészt ebben lelik magyarázatukat.) Ez az ismeret vonatkozik a krónikaszerkesztés 23. fejezetére, ahol a hun történet keretében egymás mellett említi Erdély és az Ung folyó nevét. Mivel Anonymusnál nem az Ung folyóról, hanem Ung váráról esik szó, ebben a szóhasználatban már Kézai hatása is felfedezhető. Kézai látszólag csak az Ung felőli érkezésről tud, mint a 23., 25. és 27. fejezetében láthatjuk. Szembetűnő azonban a 25. fejezetben az Erdély-hagyomány ismerete, tudniillik a hét vár emelésének a szóba hozása és a krónikaszerkesztés idevonatkozó 26. fejezetének szó szerinti ismétlése („aliquandiu in illis partibus permansere”). Kézai 23. fejezete a krónikaszerkesztés 23. fejezetével egyezik szó szerint, de jellemző módon elhagyja abból Erdély nevét, jelezve, hogy Anonymus művének megszületése után az erdélyi hagyomány végérvényesen korszerűtlenné vált.²⁷

Az erdélyi útirány hagyománya azonban nem felejtődött el végérvényesen, csak háttérbe szorult s nem egy kéziratban még tovább élt az Anonymus műve előtti felfogás. Így ezt találjuk meg a Knauz krónikában („ex Scythia in Datiam et Pannoniam sub ductu septem capitaneorum...”) ²⁸ vagy a Pozsonyi Krónikában, ahol a magyarok bejövetelének a leírásánál (21., 26. fejezet) pusztán Erdély neve szerepel: „primi Hungari de Erdel muneribus variis explorantes”. (A 25. fejezetben már Pannonia és Erdély egymás mellett szerepel.)²⁹

A magyar történeti kutatásban Jakob Unrest krónikái közül a magyar krónika, a szerző kései volta és helyenként valóban bizonytalan állításai miatt, nem foglalta el megfelelő helyét.³⁰

26 Györffy György: *Krónikáink* (7. jegyz.) 6-10. o.; *Gerics József*: Domanovszky Sándor, az Árpád-kori krónikakutatás úttörője. = *Századok* 112/1978/ 146-247. o.

27 Cáfolata annak az állításnak, miszerint Anonymus hatástalan maradt volna a hazai középkori történetírásra.

28 SS 2. k. 328. o.

29 SS 2. k. 30. o. (21. fej.) és 32. o. (25. és 26. fej.) 26. fej.: „Qui Almus interfectus est in Hersewebo (!), non enim potuit Pannoniam introire” Tehát szemben a 25. fejezettel, itt először Erdélybe jutottak a honfoglalók.

30 Unrestet általában mellőzni szokták, pedig Magyar krónikája is tartalmazhat figyelemreméltó részleteket. Három krónikája maradt fenn: Osztrák, Karintiai és Magyar. Az előbbieket már 1724-ben kiadták, a magyar egy részét - köztük az idézett részletet is - 1880-ban: *Krones, R.v.M.*: Jakob Unrests Bruchstück einer deutschen Chronik von Ungarn. = *MIÖG* 1/1880/ 337-372. o. Id. hely: 355. o. Krones értékelése szerint: „Es dürfte daher am gerathensten sein an die Vorlage einer bisher nicht näher bekannten handschriftlichen Chronik aus der Sippe der Compilationen zu denken, welcher Thuróczy und das Chronicon Budense angehören.” Unrest Karintia tartománybeli plébános volt, kb. 1430 és 1500 között élhetett. Legutóbb Karl Grossmann kiadásában az Osztrák krónika jelent meg (*MGH SS Rerum Germanicarum NS XI*. Weimar, 1957), Adolf Armbruster kiadásában pedig a Magyar krónika teljes szövege (*Revue Roumaine d'Histoire* 13, 1974 473-508. o.)

Mégis érdemes kézbe venni! Vonatkozó helye a következő: „Als man zallt nach Christi gepurt vierhundert und xvij jar, zu kaysers Valenteinani zeytten und des pabst Celestini, wurden die heyn vertryben aus dem Schicia von den furstn desselben landes. Pey demselbn land ligt nahent ein klayns landt, genant Huna, davon sy von allter genant warn Huni, das warn die heyn, die khomen inn flucht gen Pannonia, yetz Ungern genant, und von erst in Sybenburgn, da haben sy das landvolck ausgetribn und fuertn sy zw wappen ein weisses ross mit ainem rotten Sattl.” Fordításban: „Krisztus születése után 417-ben, Valentinianus császár és Celestinus pápa idején Scythiából ugyanezen országnak fejedelmei elűzték a pogányokat. Közel ehhez az országhoz fekszik egy kis ország, amelyet Huniának neveztek és amelyről őket régtől fogva hunoknak hívták. Ők voltak (tehát) a hunok, ezek Pannóniába menekültek, amelyet most Magyarországnak neveznek, és először Erdélybe, ahonnan elűzték a föld lakóit és címerükben egy fehér paripa volt vörös nyereggel.”

Az Unrest által rögzített hagyomány régiségére, különösen annak Szent István korára vonatkozó részére, Tóth Zoltán már utalt Ranzanus-tanulmányában.³¹ Hogy ezek a feltételezések nem alaptalanok, azt ebben a rövid részletben is felfedezhetjük, mégpedig az említett heraldikai vonatkozásokban. Mint közismert, a turulos címer Kézainál jelenik meg, s mivel itt a fehér ló mondaköréből vannak kiválogatva a címer elemei, így Unrest esetében egy Kézaitól független és annál korábbi forrást valószínűsíthetünk.³² Egy, az unresti leírásnak megfelelő hagyomány létezéséről egy mindmáig kevésbé ismert XV. századi zürichi szerző, Conradus de Mure is tanúskodik művében, a Clípearius Theutonicorumban.³³ Ebben a következő verssorokat találjuk: „Albus equus rubeo clipeo regis solet esse, Ungarice (!) nec equo frenum nec sella deesse.”³⁴ „A magyar király vörös pajzsán fehér ló szokott lenni, s a lóról a nyereg és a kantár sem hiányzik”. Ebben a leírásban tehát éppúgy szerepel a fehér ló, mint a nyereg és a kantár. Végeredményében Unrest szövege is olyan krónikahagyományon alapult, ami csak Erdélyről tudott a honfoglalás útírányaként.

A szövegrészetek alapján érdekes következtetés vonható le. Az tudniillik, hogy az egyeztető jellegű fejezetnek (krónikaszerkesztés 23.) is létezett olyan szövegváltozata, amelyben eredetileg csak Erdély neve szerepelt! Ezt a változatot tartotta fenn a Knauz krónika (itt a Datia elnevezést használja Erdély helyett), Unrest krónikája, és a Pozsonyi krónika 21. fejezete, amely utóbbi egyébként szó szerint egyezik a krónikaszerkesztés és Kézai 23. fejezetével, de észrevehetően a krónikaszerkesztés hagyományához áll közelebb. Ez mutatkozik meg Tata – s nem mint Kézainál, Rákos – nevének a használatában, vagy a „bractando diversis sermonibus” félmondat lejegyzésével; amit Kézai kihagy. A kódexek másolójának gondot okozott a „bractari”, „lerészegit, elbódít” jelentésű, ritkán használt ige előfordulása, s nem véletlen, hogy a Scriptores példamutató kiadása is kereszttel jelöli meg.³⁵ Ezt a változatot csak az egyébként számos

31 Tóth Zoltán: Szent István legrégebbi életirata nyomán. I. = Századok 81/1947/ 23–94. o.

32 Így látta már Tóth Zoltán: A vereckei honfoglalás. 49–50. o.

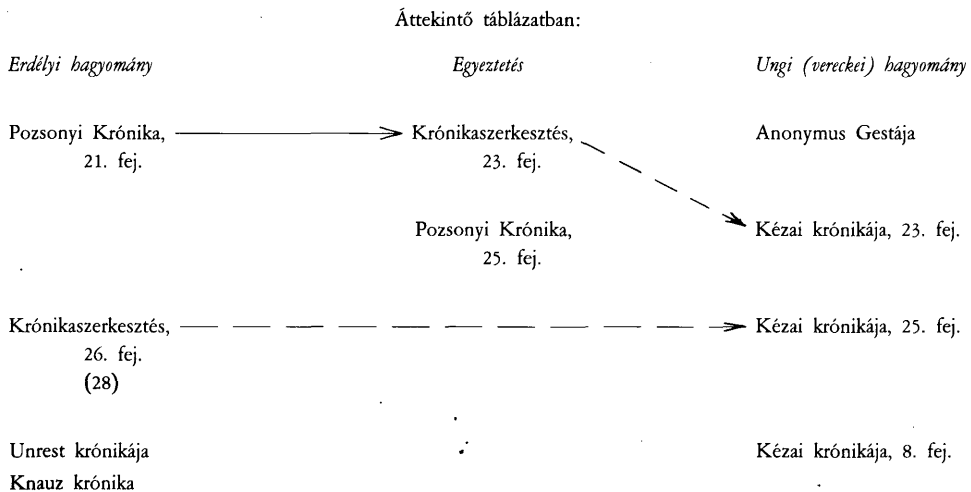
33 A címerre: Áldásy Antal: Cimertan. Bp., 1923. (A magyar történettudomány kézikönyve. II/6/2. o., ahol a címernek csak a braunschweigi címerrel való hasonlóságát emeli ki.) Használta már Tóth Zoltán: A vereckei honfoglalás. 49–50. o.

34 A Tóthtól átvett idézet forrása: Theodor v. Liebenau: Das älteste Wappengedicht Deutschlands. Vierteljahrsschrift für Heraldik, Spbragistik u. Genealogie. 1880. 22. o.

35 A „bractari” ige előfordulása a szótárak Fulgentius De aetatibus mundi művére hivatkoznak. Fulgentiusra: V. Den Brincken, Anna-Dorothee: Studien zur lateinischen Weltchronistik bis in das Zeitalter Ottos von Freising. Düsseldorf, 1957. 76–79. o.

esetben a régiesebb variánst megőrző Sambucus-kódex tartotta meg. Megfigyelésünk eredménye csak az lehet, hogy ebben az esetben „bractari” változatot megőrző kéziratok, így a Pozsonyi krónika is, a régibb kézirati állapotot mentették át.

Az egyeztető jellegtől egyébként teljesen a krónikaszerkesztés 26. fejezete sem mentes. Szövegében kétszer írja le a havasokon való átkelést, indokolatlanul és értelemzavaróan. Ennek oka nyilvánvalóan az lehet, hogy amikor a krónikás a vándorlás útvonalát kiegészítette, Kijev neve után – talán Anonymust követve – bemásolta a hegyeken való átkelés mozzanatát is.³⁶ Majd ezután, megtartva a korábbi szövegezést, a magyarok ismét hegyeken átkelve jutnak el Erdélybe.

4. Anonymus kétféle őshaza-képe

Anonymus Gestáját illetően sokan, még az egyébként rendkívül kritikus Tóth Zoltán is, úgy vélik, hogy az egész mű koncepcionálisan egységes „amit mond, tervszerűen kiépített egységes egész, kétértelműségei nincsenek”.³⁷ A mű szemléletének kidolgozottságát mi sem vonjuk kétségbe, de utalnunk kell az őshaza bizonytalan megítélésére Anonymusnál.

Erre felfigyelt már Horváth János és Harmatta János is, hangsúlyozva, hogy a névtelen szerző könnyen észrevehetően két hagyományt egyezett művében.³⁸ A hetedik fejezetben

³⁶ SS I. k. 286. o.

³⁷ Tóth Zoltán: A verecsei hagyomány. Bevezető.

³⁸ Horváth János: Anonymus és a Kassai Kódex. In: Középkori kútfőink kritikus kérdései. (Szerk.: Horváth János-Székely György.) Bp., 1974. 81-112. o. különösen 86-96. o.; Harmatta J.: Anonymus a magyarok kijöveteléről. = *Antik Tanulmányok* 24 (1977) 206-220. o. Az ellentmondásra már többen felfigyeltek, így Deér József is, aki az Etil-Don azonosításra Melich János érvelését fogadja el és ezzel napirendre is tér felette (Kőrösi Csoma Archivum 2, 1926. 237-238. o.; Macartney, C. A.: *The Magyars in the Ninth Century*. Cambridge, 1930. 53-55. o. Melich érvelése Dlugosz krónikájának egy-egy helyén alapul: ti. a tatárok a Dont nevezték Etilnek is. Ez azonban még nem menti fel a magyar krónikásokat a félreértés alól. Végeredményében Deér is elmosza a Scythia-kép ellentmondásait. Szkitia leírása a Gesta Ungarorumban. = *Magyar Könyvszemle* 37 (1930) 243-263. o.

ugyanis így ír:³⁹ „Anno dominice incarnationis DCCCLXXXIII sicut in annalibus continetur cronicis, septem principales persone, qui Hetumoger vocantur, egressi sunt de terra Scythia versus occidentem... venientes autem dies plurimos per deserta loca et fluvium Etyl super tulbou sedentes ritu paganismo transnataverunt... donec in Rusciam, que Susudal vocatur, venerunt.” („Az Úr megtestesülésének 884. esztendejében, amint az év szerint jegyzett krónikákban írva vagyon, a hét fejedelmi személy, akit hétmagyarnak hívnak, kijött Szcítia földjéről nyugat felé... sok-sok nap pedig pusztá tájakon vonultak; az Etyl folyót pogány módra tömlőn ülve úsztatták át... amíg a Szuszdalnak nevezett Oroszországba nem értek.” Ezzel szemben az első fejezetben teljesen más földrajzi leírást találunk:⁴⁰ „Scythia igitur maxima terra est, que Dentumoger dicitur, versus orientem, finis cuius ab aquiloni parte extenditur usque ad Nigrum Pontum. A tergo autem habet flumen, quod dicitur Thanais, cum paludibus magnis...” („Szcítia tehát igen nagy föld, melyet Dentü-mogyernak hívnak. Kelet felé határa az északi tájtól egészen a Fekete-tengerig terjed. Mögötte pedig ott van a Don nevű folyam nagy mocsaraival...”)

Harmatta János idézett tanulmányában részletesen számba vette az ellentmondásokat: az első fejezet a klasszikus görög auktorok leírását követi, „a Tanais–Dontól nyugatra az Azóvi valamint a Fekete-tengertől északra terült el”, a hetedik fejezetben azonban „igen sok napi járásra keletre feküdt az Etyl–Volga folyótól és messze északon helyezkedett el, ha a magyarok onnan nyugat felé kijöve végül is Szuszdal területére értek el.” A hetedik fejezet tehát a volgai Bulgária, vagy Baskiria területére helyezte az őshazát.⁴¹

Joggal utal Harmatta arra, hogy ez az anonymusi ellentmondás húzódik meg Kézai eljárása mögött is, amikor az a Dont azonosítja az Etillel:⁴² „Fluvius siquidem Don in Scitia oritur, qui ab Hungaris Etyl nominatur, sed ut montes Rifeos transit diffluendo, Don est appellatus” („A Don folyó *különb*ben Szkítiában ered, a magyarok ezt Etylnak nevezik, de amint áthatol a Ripheus hegyeken és szélesebb medret vesz fel a folyása, már Don a neve.”) Ám érezhető Kézai bizonytalansága: „siquidem” („*már amennyiben*”), amit a hagyományos fordítás (különb)ben nem érzékeltet kellőképpen! Ebben a feltételes mellékmondatban – folytatja Harmatta – Kézai finoman érzékelteti, hogy valójában ő is a Ripheus hegyeket tekinti Scythia északi határának és a Dont az Etillel csak kényszerből, a két ellentétes hagyomány egyeztetésének kényszeréből tekinti azonosnak. A XIV. századi krónikaszerkesztés pedig az Etyl–Don folyót egyenesen Scythia nyugati határának tette meg, de mivel a besenyőket és a fehér kunokat attól keletre írta le, így a kijövetel keleti majd északi irányban történt. „A problémát tehát ennek a Scythia-leírásnak a szerzője sem tudta tökéletesen megoldani...”⁴³

A történészek és filológusok már régen felfigyeltek arra, hogy az Anonymus által leírt honfoglalás útvonala és Julianus utazása között hasonlóság figyelhető meg.⁴⁴ (Ennek az itt mellőzendő Anonymus-kérdés szempontjából is nagy jelentősége van, hiszen a IV. Béla-pártiak érvrendszerében döntő Julianus utazásának, mint a Gesta keletkezése terminus post quemjének

39 SS I. k. 41–42. o., a fordításban *Páris D.* munkáját követtük.

40 Uo. 34–37. o.

41 Harmatta János: Anonymus. 206–207. o. A honfoglaláskori földrajzi viszonyokra I. Györffy György, Benkő Loránd, Harmatta János, Ligeti Lajos tanulmányait: *Magyar Nyelv* 80 (1984) 385–431. o. és 81 (1985) 1–19. o.

42 SS I. k. 146. o.; Harmatta János: i. m. 207–209. o. A fordítás *Bollók János* műve: A magyar középkor irodalma. (22. jegyz.)

43 Harmatta János: i. m. 207–209. o.

44 L.: *Domanovszky Sándor, Tóth Zoltán* stb. idézett munkáit.

értékelése.)⁴⁵ A kérdés annyi: Anonymus újszerű ismeretei az őshazáról és a honfoglalók útvonaláról feltételezik-e a Julianus-féle utazás eredményeinek az ismeretét? Ennek filológiai vetülete a Ricardus-jelentés és Anonymus Gestájának az egybevetése. Ezzel kapcsolatban általában végtelen eredmények születnek, vagy elismerve, vagy tagadva a kapcsolatot.⁴⁶ A probléma – nézetem szerint – azért nem nyerhet meggyőző megoldást, mert a rendelkezésre álló szövegek alapján egyszerűen nem is tisztázható. Így Horváth János feltételezi, hogy Julianusék már az indulás előtt kézbe vehették a Gestát, míg Harmatta János a különbségek alapján ezt kategorikusan tagadja, és a Scythia-részlet megírásához szükségesnek tartja a Julianus-utazás befejeződését.⁴⁷

Érdeemes felidézni a Ricardus jelentés ide vonatkozó szövegét:⁴⁸ „A keresztény magyarok történeteiben azt találták, hogy van egy másik, nagyobb Magyarország, ahonnan a hét vezér népével együtt kiköltözött, hogy lakóhelyet keressen magának, minthogy földjük a lakók sokaságát eltartani nem tudta. Miután sok országon áthaladtak és pusztítottak, végül elértek arra a földre, melyet most Magyarországnak neveznek, akkor pedig a rómaiak legelőjének mondtak. Ezt választották maguknak lakóhelyül a többi földek közül, meghódítván a népet, amelyek akkor itt laktak. . . Annyit tudtak meg a régiek írásaiból, hogy keleten laknak, de hogy hol vannak, nem is sejtették.” Az összehasonlítás alapvető problémája, hogy Ricardusnak nem kellett szó szerint idéznie az általa hallott, vagy olvasott forrásból, akár helyet kapott Anonymus Gestája (vagy annak egy ma már elveszett forrása) az emlegetett történeti művek között, akár nem. Így nem tekinthetjük döntő érvnek, hogy Anonymusnál nem fordul elő *Ungaria maior* fogalma, (más hazai krónikákban sem fordul elő) vagy, hogy a Ricardus-szöveg „duces” terminusa helyett nála „principales persone”-t találunk. Anonymus eltérő őshazaelképzeléseinek a felismerésével pedig magunk is elgondolkozhatunk azon, mennyire nyújtott, vagy nyújthatott pontos eligazítást, ha a középkori magyar krónikások generációi hasztalan igyekeztek valamiféle logikai és földrajzi rendet teremteni az Anonymus hagyományozta vándorlás útvonalában és az őshaza határaiban. Bizony, a névtelen szerző művének ismeretében sem írhatták volna másképpen, mint „keleten laknak, de hogy hol vannak, nem is sejtették”. Megfordítva, Julianus útja eredményeinek ismeretében Anonymus is fogalmazhatott volna határozottabban és egyértelműbben! Nem is szólva arról, hogy a Ricardus-szöveg és a Gesta közötti – valóban árnyalatnyi – szövegpárhuzamokat már Hóman Bálint és Deér József

45 Így pl. Szeffű László még 1988-ban is IV. Béla mellett érvelt egy könyvismertetésében: *Irodalomtörténet* 69 (1987–88) 330. o.

46 Györffy György 1948-ban elfogadta, hogy Anonymus műve még a Ricardus jelentés előtt született és a jelentésben említett „Gesta Hungarorum” között lehetett, majd a napkelet felfedezése c. művében (Bp., 1965. 223. o.) már nem vallotta ezt a nézetét. Hasonlóképpen Kristó Gyula sem sorolja a Ricardus jelentés forrásai közé Anonymust, sőt éppen ez az egyik érve egy önálló, de elveszett krónikaszerkesztésre: Egy 1235 körüli Gesta Ungarorum körvonalairól (Ricardus és Albericus tanúsága): In: Középkori kútforrások kritikus kérdései, 38. jegyz., a kérdés bibliográfiájára uo. 229–230. o. Ugyanakkor Horváth János meggyőzőnek érzi az Anonymus és Ricardus közötti stílári egyezéseket „az Útjelentés forrása itt – a szoros szövegegyezés folytán – aligha lehetett más, mint Anonymus szövege”. Anonymus és a Kassai Kódex. In: Középkori kútforrások kritikus kérdései, id. h. 93. o.

47 Harmatta János: Anonymus. 219–220. o.

48 SS 2. k. 535. o., a fordítás Györffy György munkája: Julianus barát és napkelet felfedezése. Bp., 1986. 61. o. („Inventum fuit in Gestis Ungarorum christianorum, quod esset alia Ungaria maior, de qua septem duces cum populis suis egressi fuerant, ut habitandi quererent sibi locum, eo quod terra ipsorum multitudinem inhabitantium sustinere non posset; qui cum multa regna pertransissent et destruisent, tandem venerunt in terram, que nunc Ungaria dicitur, tunc vero dicebatur *pascua Romanorum*, quam ad inhabitandum pre ceteris elegerunt, subiectis sibi populis, qui tunc habitabant ibidem. . . Sciebant per scripta antiquorum, quod *ad orientem* essent; ubi essent, *penitus ignorabant.*”)

rendszerítették tanulmányaikban.⁴⁹ Lássunk néhányat: Gesta 1. fejezet: „terra... multitudinem populorum... nec alere sufficebat...”, 9. fejezet: „terra Pannonie pascua Romanorum dicitur”, 1. fejezet: „Dentu Moger... versus orientem” stb.

Ezek alapján – s figyelembe véve az Anonymus-kutatás eredményeit is, melyek a szerzőt az Aranybulla időpontja elé helyezik⁵⁰ – valószínűnek tartható, hogy Anonymus már Julianus útja előtt tudomást szerezhetett a magyar őshaza egy másik hagyományáról, illetve a vándorlásukat regisztráló oroszföldi írásos feljegyzésekről. Ennek a lehetőségnek Horváth János szentelt egy részletes fejtegetést 1974-es Anonymus-tanulmányában.⁵¹ Többek között itt arra is utal, hogy az oroszföldi hagyomány, földrajzi nevek mellett az Anonymus által megörökített, Kijevnél csatlakozó, kumánokként említett népesség – talán kavarak – őrizhette meg saját északi bevonulásának emlékét.⁵² Julianusé azonban, mint tudjuk, rossz irányba indultak, talán a hazai történeti hagyomány, esetleg éppen Anonymus kétértelmű adatai alapján, s csak később fordultak észak felé, amit esetleg megtehettek a Gesta ismeretében és hatására is. Julianusé útvonásválasztása egyúttal jól mutatja, hogy az északi és déli őshaza-felfogás közül a – klasszikus szerzők ismereteivel is egyező – délit tartották hihetőbbnek, és valószínűleg ez is lehetett egészen Anonymus koráig az általánosan elfogadott. Magától adódik a kérdés: állhatott-e fenn kapcsolat a honfoglalás északi és déli hagyománya, illetve az északi és déli őshazakép között? Véleményünk szerint igen. Anonymus művéből is kitűnik, hogy míg az őshazáról igen homályos elképzelése van, addig a vándorlás útvonatát sokkal avatottabban rekonstruálja. Úgy tűnik, az oroszföldi adatok – mindenképp Kijev említése – gondolkoztathatták el, s indították egy hozzájuk illő őshaza-kép megalkotására. Ebben esetleg támogatták további szóbeli információk a messze élő magyarok létéről, ami azonban bizonyíthatatlan. Tehát azoknak a korábbi történészeknek is igazuk van – Domanovszky Sándor, Tóth Zoltán stb. –, akik Julianus kora újszerű ismereteinek hatását vélik felfedezni a Gestában, de helyesebb ezt nem Julianus nevéhez kötni.⁵³

Anonymus forrásairól azonban többet is tudunk mondani. Oroszföldi értesülései lehetséges forrásául már Bél Mátyás az Orosz évkönyveket jelölte meg.⁵⁴ Ez a feltevés a Julianus-féle utazás és az Anonymus Gestája körüli datálási nehézséget is megoldaná, hiszen az Évkönyvek magyarokra vonatkozó részeinek közvetlen, vagy inkább közvetett ismeretében a Gestát megnyugtató módon datálhatjuk Julianus visszatérésének az időpontja elé.

49 Hóman Bálint: A Szent László kori Gesta. 33–34. o. (5. jegyz.); Deér József: Szkitia. 260–262. o. (38. jegyz.)

50 Csak a legfontosabbakat: Szilágyi Loránd: Az Anonymus-kérdés revíziója. — Századok 71 (1937) 1–54; 136–202. o.; Horváth János: P. mester és műve. — Irodalomtörténeti Közlemények 70 (1966) 1–53, 261–282. o.; Györffy György: Anonymus Gesta Hungarorumának kora és hitelessége. In: Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás? Bp., 1988. 28–52. o. (Előszőr Itk 74, 1970 1–13. o.); Kristó Gyula: Szempontok Anonymus Gestájának megítéléséhez. In: Tanulmányok az Árpád-korról. Bp., 1983. 369–403. o. (Előszőr: Acta Univ. Szeged. Acta Historica. 66, 1979 45–57. o.)

51 Horváth János: Anonymus és a Kassai Kódex. (38. jegyz.) 86–95. o.

52 Uo.

53 Domanovszkyra I. 4. jegyz.; Tóth Zoltán: A vereckei hagyomány. (17. jegyz.)

54 Bél Mátyás: Praefatio. In: Schwandner, Johannes Georg: Scriptores rerum Hungaricarum. I. k. X. o. „... existimo, ... quae ignorata fuere chronicis Hungariae, ex Russorum eum annalibus fuisse mutatum” Röviden említi Pais Dezső a Scriptores jegyzeteiben az Orosz évkönyveket: SS I. k. 98. o.

Az Orosz évkönyvek – kétségkívül néhány éves csúszással – a 898. évnél említik a vonuló magyarokat.⁵⁵ Fordításban ez a következő: „Vonultak a magyarok Kijev mellett a hegyen, amelyet ma ugornak neveznek. Megérkezvén a Dneprhez, megállottak sátraikkal, mert úgy vándoroltak mint im’ a polovcik. Megjövén kelet felől és átvergődvén a nagy hegyeken, melyek magyar hegyeknek nevezettek el, hadakozni kezdtek az ott élő *volochokkal* és slovenekkel. Előbb ugyanis slovenek éltek ottan és a volochok elfoglalták a sloven földet, azután meg a magyarok elűzték a volochokat...”

Lényegesnek tartjuk, hogy ebben a részletben két fontos, Anonymusnál is szerepet kapó helynév fordul elő: Kijev, a Dnyeper folyó; s talán a polovecek előfordulása kapcsolatba hozható a Kijevnél csatlakozó kumánokkal. Még érdekesebb – s erre elsőként Tóth Zoltán lett figyelmes –⁵⁶, hogy az Évkönyvek a bolgár–magyar háborút 902-re teszik, amiből logikusan következik Anonymus – egyébként teljesen légből kapottnak tűnő – 903. éve a honfoglalásra. Az Évkönyvek egyébként ezt inkább már a magyar kalandozásokhoz kapcsolják, így Anonymus eljárásában – hogy ő nem így járt el – felfedezhető a magyar honfoglalást valóban megelőző bolgár–magyar háborúság emlékezete. Az Évkönyvek, mint látjuk, a vlachokat is emlegetik, amiről Gyóni Mátyás alapvető tanulmányának köszönhetően tudjuk, hogy az a frank birodalom alattvalóinak a megnevezése lehetett.⁵⁷ Anonymus a kozárok nevééről, akiket Gestájában Ménmaróthoz társít, hasonlóképpen az Évkönyvekből is tudomást szerezhetett.⁵⁸

5. Az útirány problémája

A magyarok vándorlás során követett útirányának az elemzésében nehezebb helyzetben vagyunk. Az említett földrajzi nevek közül figyelmet érdemel Szuzdál neve. Erről már Domanovszky Sándor részletesebben értekezett, megállapítva, hogy ez Anonymusnak lehet az újítása. Mindenesetre a név ismerete nem nyúlhat vissza nagy régiségre, mivel Szuzdál vidékét az 1130-as és 70-es évek között népesítették be.⁵⁹

⁵⁵ *Hodinka Antal*: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp., 1916. 41. o. A kérdéskör újabb irodalmát felsorolja *Kristó Gyula*: Rómaiak és vlachok Nyeszturnál és Anonymusnál. In: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp., 1983. 498–511. o.

⁵⁶ *Tóth Zoltán*: A vereckei honfoglalás. 66. o.

⁵⁷ *Gyóni Mátyás*: Les Voloches des Annales primitives de Kiev. — *Études Slaves et Roumaines* 2 (1949) 57–92. o.

Itt érdemes megjegyezni, hogy érdekes egyezések vannak a Nibelung ének és a magyar történeti hagyomány között. Attila népei között említi ugyanis az oroszokat, görögöket, vlachokat, lengyeleket, a nyilazó besenyőket s velük kapcsolatban Kijev nevét is megőrzi. (1339–40) Erre l. *Hóman Bálint*: X. és XI. századi történeti elemek a Nibelung énekben. In: *Történetírás és forráskritika*. Bp., 1938. 317–319. o. (Először *Egyetemes Philológiai Közöny* 47, 1923 44–78. o.) és *Simon V. Péter*: A Nibelung ének magyar vonatkozásai. — *Századok* 112 (1978) 308–309. o. Mivel az ének keletkezését a XII. század második felére, ill. 1200 körülre teszik, így lényeges támpontot kapunk pl. Kijev nevének Anonymus előtti, ill. vele egykorú ismeretére. Ez véleményünk szerint nem az ösleges tára megy vissza, mint Hóman és Simon vélik.

⁵⁸ Az Anonymusnál és az Évkönyvekben szereplő vlachokról legutóbb *Kristó Gyula* értekezett részletesen: Rómaiak és vlachok Nyeszturnál és Anonymusnál. In: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp., 1983. 132–207. o. (Első megj. *Századok* 112, 1978. 623–658). Ebben osztja Gyóni Mátyás következtetését, de elveti, hogy Anonymus értesüléseit az Orosz évkönyvekből merítette volna. 508–509. o. a jegyzetekben, 166. o. Hivatkozik *Iglói Endre*: Az orosz óskronika magyar vonatkozásús helyeiről c. munkájára. — *Acta Univ. Debreceniensis* 5 (1958) 47–80. o. Iglói azonban csak Györffy azon véleményét cáfolja, hogy a magyar öslegesza is tartalmazhatta már a vlach elnevezést, s hogy ennek forrása lett volna az Orosz évkönyvek. (*Györffy György*: Krónikáink. 149. o.)

⁵⁹ *Domanovszky Sándor*: Anonymus és a II. Géza korabeli Gesta. — *Századok* 67 (1933) 54. o.

Az Anonymus által feltételezett s a baskiriai őshazának megfelelő útvonal a következő: (7. fej.)⁶⁰: „Hetumoger... egressi sunt de terra Scithia... in Rusciam, que Susudal vocatur, venerunt... terram interverunt Ruscie, que vocatur Susudal.” (8. fej.): „Postquam ad partes Rutenorum pervenerunt... usque ad civitatem Kyeu transierunt et dum per civitatem Kyeu transissent, fluvium Deneper transnavigando voluerunt regnum Rutenorum sibi subiugare.”, miután már csak Lodoméria és Halics választja el őket a Kárpátoktól. Itt kell emlékeztetnünk rá, hogy Szuzdál neve Oroszországra (Ruscia) utaló értelmező, s nem konkrétan Szuzdál városát jelenti.⁶¹

Györffy György 1948-as krónikatanulmányában részletesen egybevetette Kézai és Anonymus útvonalait.⁶² A krónikaszerkesztés 8. fejezetében: Bessi, Cumani Albi, Susdali, Rutheni, Nigri Cuni; majd a 26. fejezetében: Bessi, Cumani Albi, Susdalia, Civitas Kiev. Kézai krónikájának 8. fejezetében: Bessi, Comani Albi, Sosdalia, Ruthenia, Nigri Comani; és 25. fejezetében: Bessi, Cumani Albi, Civitas Kiev. A következtetést is levonta Györffy: tekintettel arra, hogy Anonymusnál a Ruscia=Suzdál, Kiev, Ruthenia, Halics útvonal szerepel, a többi népnév említésének Anonymustól független hagyománynak kell lennie, azaz a krónikákban szereplő besenyők, kunok (fehér, fekete) egy nála korábbi hagyomány maradványai lehetnek. Ennek eredménye, hogy a krónikákban a hunoknak és magyaroknak megadott útiránya „földrajzi szemmel nézve képtelenség”. Györffy feltételezése szerint a régebbi hagyomány által rögzített történeti-földrajzi kép a XI. század közepének felel meg. Mi pedig hozzátéhetjük, minden bizonnyal ez az útirány társulhatott az erdélyi bejövétel hagyományához.

6. További bizonyíték a kettős hagyományhoz: Álmos

Györffy György idézett krónikatanulmányában Álmos megölését is – joggal – a magyar történeti hagyomány ősi rétegéhez sorolja.⁶³ A krónikaszerkesztés a 28. fejezetben beszél el Álmos történetét:⁶⁴ „Huius autem pater Almus in patria Erdelw occisus est, non enim potuit in Pannoniam introire.” („Apját, Álmost pedig az erdélyi hazában megölték, nem mehetett be ugyanis Pannóniába.”) Majd a szöveg a következő mondatokban szól az erdélyi megpihenésről és Kusid követküldéséről Szvatoplukhoz. Györffy szerint is ennek a krónikas-elbeszélésnek a lecsapódása Anonymusnál az ungi időzés és a Salanushoz való követküldés, Álmost azonban nem említi itt Anonymus.⁶⁵ Az átvétel iránya a krónikaszerkesztés 28. fejezetében megőrzött szöveghagyomány és Anonymus 14., 10., 11. fejezetei között filológiailag is valószínűsíthető. Egyfelől a krónikás híradást Anonymus szegényítette („herba periorum ponens in utrem”, „aurum Arabiae” elhagyása), másfelől azt – módszerének megfelelően – több helyen is hasznosította művében. Györffy György 1948-as megállapításaival egyetértően mondhatjuk, hogy az átadó fél – eltekintve a ló ajándékozástól – a krónikaszerkesztményben, vagy annak egy ma

60 SS I. k. 41-44. o.

61 Györffy György: Krónikáink. (7. jegyz.) 88-89. o.

62 Györffy György: Krónikáink. (7. jegyz.) 88-89. o. id. h. 89. o.

63 Györffy György: Krónikáink. (7. jegyz.) 93-94. o.

64 SS I. k. 287-288. o.

65 Györffy György: Krónikáink. 93-95. o.

már ismeretlen változatában megőrzött szöveghagyomány volt.⁶⁶ Anonymus talán azért is mellőzte Álmos megölésének a leírását, mivel az eseménynek a krónikák által Erdélyben való lokalizálásával nem tudott mit kezdeni, sőt kiáltó és feloldhatatlan ellentétben állt leírásával.

Álmos megölése történetének egy kései feltűnése a XV. századi ferences hitszónok, Laskai Osvát Szent István prédikációiban található meg. Azonos értelemben szól mindkét sermóban Álmosról, így csak a 76.-at idézzük.⁶⁷ „Somnus enim Ungarico idiomate Alom dicitur et inde Almas vocatus extitit, qui copiosa multitudine Hunorum secunda vice egressus in Pannoniam et prope Tituliam occisus est, qui genuerat Arpad et iste fuit primus dux.” („Az álmot ugyanis magyarul álomnak mondják és Álmosnak nevezték azt is, aki a hunok nagyszámú sokaságával másodszor is kivonult Pannoniába és Titel mellett megölték, s aki nemzette Árpádot, aki az első fejedelem lett.”) Magyarazatképpen kétféle lehetőségünk adódik: Laskai vagy Anonymust is hasznosítva írja le a Titel helynevet, vagy egy olyan, egyébként mára fenn nem maradt hagyományból merített, ami Titelnek juttatott valamiféle szerepet a honfoglalásban, s ez esetben Anonymus sem tette meg alaptalanul Salanust titeli fejedelemnek. Az első esetben is érdekes, hogy Laskai, az anonymusi logikával szakítva, nem Ungnál végez Álmossal, amit csak úgy lehet megmagyarázni, hogy a ferences szerző is tudott egy, az Ungnál sokkal délebbi honfoglalás hagyományának – és hitelt is adott annak.

Csak zárójelben térünk ki arra, hogy Álmos halálának rituális gyilkosságként való magyarázatával óvatosabban kellene bánni.⁶⁸ A latin szöveg „occisus est” megfogalmazása csak az erőszakos haláletet egyszerű regisztrálása, aminek az okát nyitva hagyja, de semmiféle utalást nem tesz valamiféle rituális okra. Álmosnak harcban való elestére is maradt forrás, igaz kései. Unrest írja le, hogy a Pannoniába való benyomulás közben oroszok(?) és vlachok áldozata lett.⁶⁹ A vlachok emlegetése összhangban áll az unresti szöveg által követett szemlélettel, ami Erdélyen át vezette a magyar honfoglalókat: „Arpad vater wart am ein zug gen Pannonia von den Rewssn und Walachen erslagn.”

7. A honfoglaláskori harcok

A korábbi fejezetek eredményeinek megfelelően más és más harcok képét kellene találnunk az északi és déli honfoglalók esetében. Így is van. A krónikaszerkesztésben az erdélyi bejövethettséghez csatlakozó honfoglalás esetében, a 28. fejezetben a következőket találjuk: megpihenés Erdélyben, Kusid követként való menesztése Szvatoplukhoz, fehér ló monda, Duna melletti

⁶⁶ Az ajándékküldés irodalmi előképeiz való viszonyt még korántsem sikerült tisztázni. Ehhez hasonlók Anonymus forrásaiban is előfordulnak (Historia Alexandri Magni–Historia de preliis; Excidium Troiae), mint már *Marczali Henrik* figyelmeztetett rá. In: *Egyetemes Philologiai Közlöny* (1877) 367. o., vagy *Borzsák István*: Kicsiny a bors de erős. — *Magyar Nyelv* 49 (1953) 105–108. o. Frappáns az Excidium Troiae részlet: „electi sunt centum viri magni prudentes ducentes secum quod Enee offerent centum equos albos cum sellis aureis et frenis”, ám Anonymusnál való ismeretere leginkább a „prudens” jelző előfordulása mutat (14. fej.) I. Excidium Troiae. (Ed. E. Bagby Atwood – V. K. Whitaker) Cambridge, Mass. 1944. 49. o. A fehér ló monda legutóbbi áttekintése: *Szegfű László*: Equus fabulosus. In: Tanulmányok Karácsonyi Béla születésnapjára. Szeged, 1989. 31–46. o.

⁶⁷ *Laskai Osvát*: Biga salutis. (Inc. 1030.) Idézi már *Tóth Zoltán* is: A verekei hagyomány. 59. o.

⁶⁸ Az ősforrás maga *Ipoly Arnold*: Magyar Mythologia. Pest, 1854. (reprint) 166., 524. o. „Nyilván ismét mély mythosi vonás, mint a seregei előtt eltűnő Romulus, vagy a bibliai vezérlő Mojsesrőlí kép”. Még igen mértéktartóan fogalmaz *Györfy György* a kérdésről: *Krónikáink*. 93. o.

⁶⁹ Unrest kiadása, 355. o. l. a 30. jegyzetet!

győztes ütközet.⁷⁰ Ezzel szemben az egyeztető jellegű 23. fejezetben a hegyeken való átkelést és Szvatopluk legyőzését szoros egymásutánban meséli el a krónikás.⁷¹ A szöveg nyilvánvalóan tud a 28. fejezetben leírt, Árpád és Szvatopluk közötti hosszadalmas tárgyalásokról („muneribus variis explorantes, bractando diversis sermonibus”), de azokat tömören összefoglalja. Lényeges, hogy a 23. fejezet megadja az ütközet pontos helyét, mégpedig északon, Tata környékén. Ez a hagyomány határozottan morvának (marót) tudja Szvatoplukot, ami kiderül a Képes Krónika-féle változatban a fejezet végéhez csatolt magyarázkodásból: megengedi a lehetőségét, hogy a magyarok a honfoglalás idején nem Szvatoplukot, hanem Marót találták Pannoniában.⁷² Külön érdekessége a részletnek, hogy Marótot „nomine maior”-nak nevezi, ami – minden valószínűség szerint öntudatlan, de sokátmondó – párhuzama Anonymus Ménmarót említésének. Mióta a magyar kutatás számára ismert a „mén” szó jelentése (= nagy, régi, elmúlt),⁷³ biztosra vehetjük, hogy ebben az esetben is a nagymorva állam megszélyesítésével állunk szembe.

Igazat adhatunk Váczy Péternek és Vékony Gábornak: a morva állam azáltal lett *nagy*, hogy a magyarok elfoglalták. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy a Nagymorávia megnevezést nemcsak a bizánci források, hanem – bár nem tudatosan – a magyarországiak is megőrizték. A hazai, elsősorban nyelvészeti kutatás egyébként már kiderítette, hogy Szvatopluk nevének az előfordulása – néhány kivétel: Képes Krónika, 122., 140. fej. – a forrásokban, így a 23. és 28. fejezetekben is, nyelvészeti szempontból kései, valószínűleg valamelyik jól értesült külföldi forrás alapján történhetett. Így válhatott a morvák legnagyobb hírű történelmi alakja a honfoglalók fő ellenségévé, bár 895-re már halott volt. Szvatopluk nevének krónikás előfordulásai ugyanakkor magyarázatot kínálnak egy eddig megoldatlan problémára, hogy tudniillik hogyan értelmezhető Szvatopluk lengyelföldi eredete, s az hogy leigázta Bractat. Ennek oka talán a 122. és 140. fejezetben szereplő azonos nevű morva herceg és a morva vezér alakjának az összeolvadása lehet. Nem zárható ki, hogy éppen a krónikaszerkesztésben előforduló információk alapján bővítették – nem nagy történelmi érzékkel – a morva vezér életrajzát. Reá illik ugyanis, hogy szoros lengyel kapcsolatokkal rendelkezett és – miként a 140. fejezetben olvasható – elfoglalta Prágát. (A földrajzi szótárak számontartják a Braga változatot is!)⁷⁴

A két krónikafejezetben – 23. és 28. – lényeges az azonosság: az ellenfelek a morvák voltak, de a különbség is az ütközet lokalizálásában. Úgy látszik, hogy a honfoglalással járó harcok földrajzi elhelyezésére is hatással volt a bejövetel irányának két, egymásnak kifejezetten ellentmondó hagyománya. (Csak megjegyezzük, Kézai a krónikaszerkesztés 23. fejezetét követte.)

70 SS I. k. 287–288. o.

71 Uo. 280–282. o.

72 Uo. 282. o.

73 *Vékony Gábor*: A morvák „birodalma” és *Váczy Péter*: Hogyan lett Moráviából „Nagy Morva”. — *Historia* 8 (1986) 11–13., 14–17. o.

74 *Melich János*: Szvatopluk. — *Magyar Nyelv* 18 (1922) 110–114. o. *Pauler* Szvatopluk lengyel voltát a nevéből kiemelhető „to polug” – polyák, lengyel szóelemmel véli magyarázni. A magyar honfoglalás külfői. Bp., 1900. 408. o. *Györffy György* Bractrát a Nagy Sándor mondataival hozza kapcsolatba Die Erinnerung an das Grossmährische in der mittelalterlichen Ungarns. — *Acta Archaeologica* 17 (1965) 41–45. o. A „Poloniá”-t a „Pannonia” szóból származtatja *C. A. Macarmey*: Studies on the Earliest Hungarian Historical Sources. VI–VII. Oxford, 1951. 110., 128. o.

Találunk-e Anonymusnál ebben a vonatkozásban említésre méltót? Igen, mégpedig abban, hogy Anonymus is elmeséli a fehér ló mondát, de feltűnő módon többször, Salanus és Ménmarót esetében külön-külön. Ebben mindenesetre megmutatkozik valami halvány visszfénye annak, hogy a Névtelennek tudomása volt a monda és Ménmarót szoros kapcsolatáról, különben – s műve logikája ezt diktálná – elég lett volna a bolgár vezérrel kapcsolatban megemlítenie.⁷⁵ A korábbi hagyomány ismeretéről tanúskodik a leírásában az ungi pihenő és a követküldés is – mint már korábban utaltunk rá. Konceptcionálisan az egyeztető törekvés bizonyítéka lehet, hogy Salanus „dux Titulensis” már a vereckei átkelés után megjelenik a műben – hozzá küldik a követeket –, ami nem más, mint a déli szláv uralmi terület messze északra vetítése. (Anonymus persze tud a Nyitra környéki szlávokról is, de jellemző módon a fő küzdelmekkel – Salanus, Ménmarót – nem hozza kapcsolatba őket.)

Nehezen megválaszolható, hogy Anonymus miért a bolgárokat tette meg a magyarok fő ellenfeleivé. Talán a déli bejövétel hagyományának szívóssága miatt, talán mert tudomása volt a IX–XI. századi déli irányú magyar hadjáratokról. Most csak utalunk a hazai Anonymus-kutatás válaszára a Gestában szereplő népekkel kapcsolatban.⁷⁶ Hasonlóképpen a krónikaszerkesztés 23. fejezetében leírt népek sora sem sokkal hiteltérdemlőbb a Névtelen művében szereplőkénel. A 23. fejezetben szerepelnek:⁷⁷ Sclavi, Greci, Vlachi, Teutonicici, Messiani (Moesiabeliak). Ezek az etnikumok és népek is inkább a krónikába való bejegyzésük időpontjára nézve irányadóak, mint a honfoglalás körüli viszonyokra. Figyelmet érdemel azonban a Képes krónika-beli változat – egyébként kétségkívül zavaros leírásában – Szvatopluk említésnél az a körülmény, hogy „Bulgaris Messianisque imperabat.” A bolgárok és moesiaiak említése igen régiesenek tűnik, azonban a megjegyzésnek csakis akkor van értelme, ha Szvatoplukot, illetve a magyar honfoglalással szembeszálló morva uralmat az általában elfogadottnál délebbre helyezük.⁷⁸

A probléma lényege a következő: miként egyeztethető egy erdélyi honfoglalás-hagyomány és a morvakkal való szembeszállás, megütkezés? Amíg az ütközetet a Tata környékére helyező felfogás a morvák északibb, felvidéki elhelyezkedését vélelmezi, addig ennek a másik hagyomány ellentmondani látszik. Úgy tűnik, az erdélyi út hagyománya a Nagymoráviát délebbre helyező történeteket látszik támogatni, azokat, akik Szvatopluk országát a Száva magasságába, vagy annak a környékén valószínűsítik. (Nem feladatunk a déli Morávia fekvése körüli vitákat áttekinteni, ennek jelen dolgozat szempontjából nincs is jelentősége.)⁷⁹ A Nagymoráviát délebbre helyező elképzelés ma már nem számít újnak, még ha a kutatók egy jelentős része

75 Igaz, Ménmarót esetében nem jár sikerrel a követküldés, s az Árpád ajándékait nem viszonzozza.

76 Erre I. I. *Tóth Zoltán*: Tuhutum és Gelou. Hagomány és történeti hitelesség Anonymus művében. — *Századok*, 79–80 (1945–46) 21–84. o.; *Györffy György*: Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában. In: Anonymus. Rejtély vagy történeti forrás? Bp., 1988. 67–100. o. (Előszőr: *Ethnographia* 76, 1965, 411–431. o.)

77 SS I. k. 281. o.

78 A csehek és messianusok egymáshoz rendelése pedig kétségkívül későbbi fejlemény (v. ö. SS I. k. 291. o., 166.) A problémára: I. *Tóth Zoltán* (76. jegyz.) 52–56., 60. o.

79 *Így Boba Imre* (Moravia's History Reconsidered. The Hague, 1971.) Szirmium vidékére, *Charles R. Bowlus* (Imre Boba's Reconstructions of Moravia's Early History and Arnulf of Carinthia's Ostpolitik, 887–892. — *Speculum* 62, 1987, 552–574. o.) Karintiától dél-keletre, *Senga Toru* (Morávia bukása és a honfoglaló magyarok. — *Századok* 117, 1983, 307–343. o.) a Duna-Tisza közére, hogy csak néhány nézetet említsünk. A Nagy-Moráviára vonatkozó források kiadása: *Magna Moraviae fontes historici*. I–V. Pragae–Brunae, 1966.

el is utasítja. Mindenesetre e felfogás a hazai történeti szakirodalomban is helyet kapott, aminek során az áttörést Kristó Gyula általi elfogadása jelentette.⁸⁰ Jelen dolgozatunkban nem érezzük szükségesnek a nézetet támogató legfőbb érvek megismétlését, tény viszont, hogy ezek elsősorban a korabeli, hitelt érdemlő forrásokon, így Konstantin bizánci császár, az ún. Bajor Geográfus és a magyar vonatkozású ószláv források – így a Naum-életírás – adatain alapulnak.⁸¹ A szakirodalomból különösen meggyőzőek Charles Bowlusnak a morvaellenes hadjáratok itineráriumi alapján levont, s a nézetet támogató következtetései.⁸² Véleményünk szerint a fenti nézet teljes összhangban áll a krónikaszerkesztés 28. fejezetével, s egyúttal érthetővé teszi a 23. fejezet egyébként értelmezhetetlen részletét, hogy tudniillik Szvatopluk a bolgárokon és moesiaikon uralkodott.

Az erdélyi bejövétel útvonalának pontosítása már nem a filológia feladata. Valóban bizonytalan, hogy mit érthettek az „erdőelvére” érkezés alatt a X–XI. században, amikor még nem is létezett, vagy csak formálódóban volt a későbbi erdélyi terület világi-egyházi igazgatása; annyi bizonyos, hogy élesen elkülönítették a későbbi Erdélynél északabbra fekvő hágóktól és az azokon átvezető útvonalaktól.⁸³ Végezetül csak utalunk rá: a források alapján nem zárható ki, hogy a magyarok egy része a IX. században az Al-Duna felé vonult, s a – sajnos igen kevés forrásból ismert – honfoglalást megelőző bolgár háborúk után alkalmat nyílt az erdélyi, talán a Déli-Kárpátok hágóin – vagy a Vaskapun át behatolni az új hazába.

Ezen a ponton vonhatjuk meg a filológiai és történeti elemzés tanulságát: a magyarországi írott történeti hagyományban – mint ezt már többek között Domanovszky Sándor, Györffy György (1948) hangsúlyozták –, az erdélyi honfoglalás rögzítése volt a korábbi, minden bizonnyal még XI. századi, s csak később, valószínűleg a XIII. század elején fejlődött ki az északibb, a vereckei (ungi). Ez a megfigyelés nem hasítható ki a magyar őstörténeti hagyományból: az őshaza, az útvonal, a bevonulás és az első harcok koncepcionális egységet alkotnak, amit csak a vereckei bevonulás hagyománya, illetve az ezt követő egyeztető törekvések bontottak meg. Mi sem hiszünk az egyetlen útvonalon, egyetlen időpontban való beköltözés feltételezésében. Ez mindenképpen a történelmi emlékezet és hagyomány szűrésének és torzi-

80 *Kristó Gyula*: Levelei törzsszövetségétől... (14. jegyz.) 161–164. o.

81 *Moravcsik Gyula*: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp., 1984. 30–51. o. Naum-életírásra: *Király Péter*: A Naum-életírás a magyarokról. = *Századok* 110 (1976) 842–852. o.; *Kristó Gyula - H-Tóth Imre*: A legrégebbi Naum-legenda és a magyar honfoglalás. = *Acta Univ. Szeged. Acta Historica*. 58. k. 1977. 13–19. o.; általában: *Boba I. i. m.* (79. jegyz.) 104–140. o.

82 *Ch. R. Bowlus*: Krieg und Kirche in den Südost-Grenzgrafschaften. Zusammenhänge zwischen militärischen Auseinandersetzungen in den Marken und der Slawenmission. = *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 126 (1986) 71–92. o. és említett tanulmánya (79. jegyz.).

83 A magyarok Al-dunai jelenlétére l. *Kristó Gyula*: Levelei törzsszövetségétől... (14. jegyz.) 158., 176., 188. o. Forrásaira *Király P.*: A magyarok említése a Konstantin és a Metód legendában. *A Magyar Nyelvtud. Társ. kiadv.* 141. Bp., 1974.; *úő*: Óbolgár forrás a 894–896. évi magyar–bolgár háborúról. = *Századok* 111 (1977); *úő*: A magyar–szláv kapcsolatok a honfoglalásig a szláv írott források tükrében. = *Magyar Tudomány* 25 (1980) 357–362. o.; A természetföldrajzi megfontolások eddig igen csekély szerepet játszottak a kérdés vizsgálatában. *Prinz Gyula* a következőképpen fogalmazott: „Földrajzi szempontból a pusztai népeknek a Kárpátokhoz verődését két pontra vizsik, Lemberghez és a Vaskapuhoz.. A Kárpátok félrenyomják az összes pusztai népeket. A kereken kétszáz kilométeres zárt erdőövön keresztül vonuláshoz a birkanyáják számára egy hónap kevés... A Keleti-Beszkidéken csak átszivárgás lehetséges igen hosszú időtartalommal. A hódoltató hadcsapatok betörhettek itt az országba, de a nép csak a temesi kapun jöhetett, ahol az erdőöv negyedannyi, másodsorban a Székelyföldön, a brassói kapun, ahol félannyi.” *Prinz Gyula*: Magyar földrajz. Az államföldrajzi kép. Bp., 1938 (?), 185–186. o.; *Györffy György* Prinz érvelését kategorikusan tagadja, amiből persze inkább a természetföldrajzi vizsgálódások további folytatása – finomítása, újrajrása, ha szükséges – vonható le tanulságképpen. *Magyarország története*. 1/2. k. Bp., 1984. 1626. o.; Prinz nézetét kritizálta már *Glaser Lajos* is. l. *Századok* 74 (1940) 318–319. o.

tásának következménye. Anonymus történeti képével kapcsolatban valóban számolni kell azzal, hogy a tudomására juthatott egy, az erdélyi hágóknál északibb bejövétel hagyománya, amit megerősíthettek a magyarok vándorútjáról más forrásból származó értesülései.

Érdemes átgondolni, hogy a vereckeai hagyományt mennyiben indokolt Árpád nevéhez kapcsolni? Függetlenül az írásban rögzített események valóságtartalmától, amennyiben a XI. századi krónikás hagyomány az erdélyi útvonalat rögzítette, akkor adódik a következtetés, hogy a dinasztia is azt vallhatta a magáénak, Álmos és Árpád honfoglalása útvonalának, s nem Verecke hagyományát.

Bízunk benne, hogy a filológiai kutatások jelen áttekintése, tudatosan vállalt szűk kereteivel, része lehet a korai magyar történelem valóban komplex és interdiszciplináris megközelítésének.

László Veszprémy

THE TRADITION OF THE COURSE OF THE CONQUEST OF HUNGARY IN OUR NARRATIVE SOURCES

Resume

It can be stated on the basis of medieval Hungarian chronicles — and this affirms the opinion of Sándor Domanovszky — that the primary (the first described) course of the conquest of Hungary led through Transylvania. The Verecke Pass (North) course was introduced by Anonymus about 1200, possibly on the basis of the Kiev Annals or in the undeniable knowledge of certain historical traditions. According to the alternative traditions of the courses one can find two different descriptions of the country of origin in Anonymus. The philological decision for the southern (Transylvanian) course can be affirmed by the facts of the Hungarian—Bulgarian wars before the conquest, by a Byzantine description which places the Moravians in the South and finally by some references in certain 15th century sources (Unrest, Laskay), though these have considerably small documentary value.

László Veszprémy

LA TRADITION DE L'ITINÉRAIRE DE LA CONQUÊTE DE LA PATRIE HONGROISE DANS DES SOURCES ÉPIQUES

Resumee

A la base des chroniques hongroises du moyen âge — confirmant l'opinion de Sándor Domanovszky — on peut constater que l'itinéraire nommé transylvanien était le premier (noté plus tôt), et plus tard, vers 1200 c'était Anonymus qui a introduit peut-être le premier, l'itinéraire de Verecke, de Nord, probablement à la base des annales de Kiev et de la tradition historique.

Chez Anonymus, près des deux traditions de trajet nous trouvons également deux descriptions de la patrie d'origine.

L'argumentation philologique près du trajet transylvanien de Sud est affirmée par le fait des guerres hungaro—bulgares avant la conquête de la patrie hongroise, par la description contemporaine byzantine qui pose plus sud les Moraves, battus par les Hongrois, et par des références de certaines sources du XVe siècle (Unrest, Laskai) — qui, naturellement, seules, n'ont que très peu de valeur documentaire.

László Veszprémy
DIE ÜBERLIEFERUNG DES WANDERWEGES DER UNGARISCHEN
LANDNEHMER IN DEN UNGARISCHEN EPISCHEN QUELLEN
DES MITTELALTERS

Resümee

Aufgrund der mittelalterlichen ungarischen Chroniken kann festgestellt werden — was die Meinung von Sándor Domanovszky erhärtet —, daß der Einwanderungsweg über Siebenbürgen der primäre (zuerst aufgezeichnete) war und der nördliche Weg durch Verecke später, zuerst vielleicht durch Anonymus (gegen 1200) erschien, dem die Kiewer Jahrbücher bzw. die historische Überlieferung bekannt gewesen sein mochte. Den zweierlei Überlieferungen entsprechend sind auch zweierlei Beschreibungen über die Urheimat bei Anonymus zu finden. Der südlichere Weg über Siebenbürgen wird philologisch durch den Fakt der ungarisch—bulgarischen Kriege vor der ungarischen Landnahme, durch die zeitgenössische byzantinische Beschreibung, der nach die von den Ungarn besiegten Mähren weiter nach Süden beheimatet waren, ferner durch die Hinweise gewisser Quellen des 15. Jahrhunderts (Unrest, Laskai), dessen Aussagekraft an sich freilich weniger wertvoll ist, erhärtet.

Ласло Веспреми

ТРАДИЦИОННЫЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ О ПУТЯХ СЛЕДОВАНИЯ
ВЕНГРОВ В ЭПОХУ ОБРЕТЕНИЯ РОДИНЫ В НАШИХ
СРЕДНЕВЕКОВЫХ ЭПИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ

Резюме

Подкрепляя мнение Шандора Домановского, на основании средневековых венгерских хроник можно установить, что так называемый трансильванский путь был главным (ранее описанным), и позднее (примерно в 1200 году), вероятно, впервые Безымянный писарь короля Бельи — Анонимус — на основании киевских летописей и некоторого знания исторической традиции сделал запись о северном пути через перевал Верецке. В соответствии с традиционным представлением о двух путях следования венгров у Анонимуса мы находим также и два вида описания прародины. Филологическое заключение о существовании наряду с маршрутом через Трансильванию более южного пути подкрепляет и факт венгеро—болгарских войн, проходивших до обретения родины венграми, а также описания византийского современника, поместившего побежденных венграми моравов более к югу, и кроме того ссылки, имеющиеся в некоторых источниках XV века (Унрешт, Лашкай), которые, разумеется могли обладать небольшой исторической достоверностью.